

ФИНАНСОВА ГРАМОТНОСТ И ФИНАНСОВО ПОВЕДЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ СТУДЕНТИ

Красимир Маринов

Университет за национално и световно стопанство

Резюме. Участието на индивидите в икономическия и обществен живот зависи и от способността им да разбират базисни финансови концепции. Знанията и уменията за управление на личните финанси стават все по-важни под влияние на множество тенденции, като особено актуален е проблемът за финансовата грамотност на младите хора. Статията представя резултатите от емпирично проучване на финансовата грамотност на български студенти. Резултатите от проучването разкриват въздействие на редица променливи, като пол, доход, специалност, образователна степен и т.н., върху равнището на финансова грамотност на студентите, както и влияние на финансовата грамотност върху финансовото поведение, намиращо израз в решенията на студентите за наличие на бюджет и контрола върху него, за наличие на сума за спешни случаи, за действия при намаляване на дохода, за спестяването за пенсиониране, и т.н.

Ключови думи: финансова грамотност; финансово поведение; лични финанси; емпирично проучване; студенти

Въведение

Вземането на решения от икономическите субекти зависи силно от способността им да разбират базисни финансови концепции. Редица обществени тенденции допринасят за нарастване на значението на финансовата грамотност на индивидите.

Първо, развитието на интернет и комуникационните технологии предоставя по-лесен достъп до финансовите продукти. Финансовите пазари стават все по-достъпни за т.нар. „малки инвеститори“ с навлизането на онлайн банкирането, платформите за електронна търговия на финансовите пазари и други интернет базирани приложения.

Второ, нараства броят на предлаганите финансови продукти. Естественото развитие на пазарите води до разграничаване на все по-специфични нужди на потребителите, за чието удовлетворяване са необходими различни, специално разработени продукти.

Трето, от потребителите все повече се очаква да имат финансови познания, за да правят информиран избор за съвременните все по-сложни финансови продукти. Освен че броят на предлаганите финансови решения расте, увеличава се и разнообразието от техни характеристики. Това затруднява ориентирането в тях – за всички потребители, но особено за тези, които не разбират достатъчно финансовите закономерности.

Четвърто, правната уредба на финансовите системи прехвърля към домакинствата все по-голяма отговорност за разумно потребление на финансови продукти – за вземане на кредит, за спестяване, за инвестиране, за изразходване на натрупаното богатство и т.н. (Lusardi & Mitchell, 2014). Промените в социалноосигурителните системи – както в България, така и в други страни – налагат индивидите да участват активно в управлението на личните си финанси. Това, от своя страна, изисква те да разбират както собствените си нужди и възможности, така и спецификите на предлаганите им продукти.

Пето, глобалната икономическа криза от 2007 – 2008 г. допринесе за осъзнаване на необходимостта от повишаване на финансовата грамотност. Последната все повече се възприема като важен компонент на регулирането и надзора върху функционирането на финансовите пазари. Целта е потребителите да бъдат въоръжени със знания и умения, които да им позволят да се предпазят от финансови решения, застрашаващи тяхното благосъстояние и функционирането на икономическата система.

Неинформираният финансов избор, често дължащ се на ниска финансова грамотност, може да има огромни отрицателни последици. Липсата на финансова грамотност затруднява както ежедневно управление на парите, така и постигането на дългосрочни цели, като получаване на качествено образование, покупка на жилище, осигуряване на пари за годините след пенсиониране и т.н. Финансовата неграмотност увеличава вероятността от изключване на индивида от финансовите пазари (Grohmann, Klühs & Menkhoff, 2018) и от нездравословно финансово поведение (Stolper & Walter, 2017).

Няколко причини правят особено актуален проблема за финансовата грамотност на младите хора.

Първо, за обществото е оптимално финансовите познания на индивидите да се изградят в началото на живота им – например чрез въвеждане на обучение по лични финанси по време на началното, средното или висшето им образование. Причината е, че дори те никога да не инвестират отново в повишаване на финансовата си грамотност и да оставят познанията си да намалееят с времето, дори най-слабо образованите индивиди биха получили по-висока възвръщаемост от богатството си, независимо от размера му.

Второ, на младите хора им се налага от сравнително ранна възраст да вземат финансови решения, които могат да имат важни последици. Такова реше-

ние например е инвестирането в образование, т.е. до коя образователна степен да се продължи с образованието, как то да се финансира и т.н. (Lusardi, 2015).

Трето, финансовият избор, с който се сблъскват младите хора днес, е различен в сравнение с този в миналото. Финансовите системи, услугите и продуктите стават все по-сложни. Развитието на маркетинга на услугите изисква способност на потребителите да се ориентират в голяма по обем и специализирана по характер информация (Netseva-Porcheva, 2012).

Четвърто, в редица страни финансовото положение на младите хора се характеризира с висока задлъжнялост (Lusardi, Mitchell & Curto, 2010), която, от своя страна, е източник на тревога и потиснатост и въздейства върху решението им на пазара на труда.

Обект на изследване в настоящата статия са студенти в български университети, а предмет на изследване са техните знания, умения и поведение относно управлението на личните финанси. Целта на публикацията е да представи равнището на финансова грамотност и ключовите аспекти на финансово поведение на студентите. За постигането на тази цел са поставени следните задачи: първо, да се обобщят съществуващите проучвания на финансовата грамотност; второ, да се обоснове концептуален модел на финансовата грамотност и финансовото поведение и да се разработи подходящ изследователски инструмент; трето, да се представят резултатите от емпирично проучване на финансовата грамотност и финансовото поведение на български студенти; четвърто, да се формулират заключения и насоки за бъдещи изследвания.

Преглед на литературата

1. Дефиниции за финансова грамотност

Финансовата грамотност е важен елемент на икономическата и финансовата стабилност – както за отделния индивид, така и за цялото общество. За да се операционализира и измери тази концепция, тя трябва да се дефинира. Нашето проучване показва, че литературата не изобилства с определения за финансова грамотност. Само ограничен кръг изследвания съдържат точна дефиниция за тази концепция, а доколкото съществуват, определенията са разнопосочни.

Първи подход за дефиниране на финансовата грамотност е този на Гейл и Ливайн, според които тя е „способност да се вземат информирани и ефективни решения за използване и управление на богатството и парите“ (Gale & Levine, 2010). Това и други подобни определения са изградени около способностите на потребителите и са фокусирани върху техните преценки и решения.

Друг подход при дефиниране на финансовата грамотност е този на Вит и кол., чието определение посочва по-конкретно уменията и способностите, които имат отношение към тази концепция. Според тях това е „способност да се чете, анализира, управлява и комуникира за личните финансови условия, които въздействат върху материалното благосъстояние“ (Vitt et al., 2000).

Трети подход към финансовата грамотност се основава на знанията. Например Дейнс и Хаберман я описват като „способността да се интерпретира, комуникира, изчислява и разработва независима преценка, както и да се предприемат действия в резултат на тези процеси, така щото индивидът да се справя добре с предизвикателствата на обкръжаващия го финансов свят“ (Danes & Haberman, 2007).

Четвърти подход към финансовата грамотност е този, който комбинира знанията и уменията на индивидите с действията им. Този подход има предимства пред останалите и е най-разпространен. Аткинсън и Меси определят финансовата грамотност като „комбинация от информираност, знания, умения, нагласи и поведения, необходими за вземане на правилни решения за натрупване на финансово богатство на индивида“ (Atkinson & Messy, 2012). Според Лусарди и Мичъл финансовата грамотност е „способността да се извършва финансово планиране, да се увеличава и запазва богатството, да се вземат информирани решения за степента на задлъжнялост и спестяванията за годините след пенсиониране, и да се използват финансовите знания“ (Lusardi & Mitchell, 2014).

Според Хюстън (Huston, 2010) финансовата грамотност, подобно на общата грамотност, може да бъде описана чрез две основни измерения: разбиране на знанието за личните финанси и използването му. Следователно финансовата грамотност може да бъде дефинирана като „измерване на това доколко индивидът може да разбира и използва информацията, отнасяща се до личните финанси“.

В синтезиран вид логиката на четвъртия подход се съдържа и в дефиницията на Сервон и Кестнер, които определят финансовата грамотност като „способност на индивида да разбира и използва финансовите концепции“ (Servon & Kaestner, 2008).

Във връзка с дефинирането на разглежданата концепция следва да се има предвид, че понятието „финансова грамотност“ широко се използва като взаимозаменяемо с понятия като „финансово образование“, „финансови познания“ и „финансова ерудиция“ (вж. например Howlett, Kees & Kemp, 2008; и Yoong, See & Baronowich, 2012). Едновременно с това налице са и проучвания, които си служат с понятието „финансово образование“, но нямат предвид „финансова грамотност“. Например Мандел и Клайн правят изводи за несигурния ефект на финансовото образование върху последващото финансово поведение, като всъщност изследват само въздействието на конкретна финансова дисциплина върху финансовото поведение (Mandell & Klein, 2009). Това показва, че макар в редица случаи да се използва като синоним на финансова грамотност, „финансово образование“ в изследванията на някои автори наистина означава финансово образование.

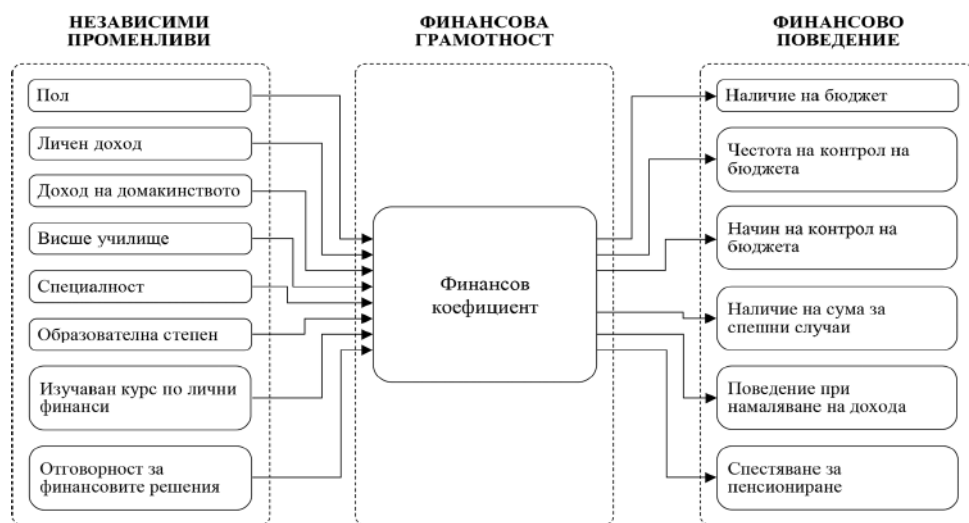
2. Концептуален модел и хипотези

Концептуалният модел на настоящото изследване е представен на фигура 1. Моделът се състои от три групи променливи и илюстрира взаимодействията между тях.

Първата група включва демографски променливи, като пол; доход на студента (личен и на домакинството му); неговия университет, специалност и образователно-квалификационна степен; изучаван ли е курс по управление на личните финанси; студентът носи ли отговорност за финансовите решения на домакинството си.

Втората група променливи включва финансовия коефициент, който е измерител на финансовата грамотност на студента. Изследователското предположение е, че независимите променливи въздействат върху равнището на финансова грамотност на студентите.

Третата група се състои от променливи, които обхващат определени аспекти на финансовото поведение на студента: изготвяне на бюджет, честота и начина на контрол върху него; наличие на сума за спешни случаи; поведение при намаляване на разполагаемия доход; дали студентът спестява за годините след пенсиониране. Предположението е, че равнището на финансова грамотност въздейства върху финансовото поведение.

Фигура 1. Концептуален модел на изследването

2.1. Детерминанти на финансовата грамотност

Проучванията на финансовата грамотност могат да бъдат разделени на два основни типа според това коя целева група се изследва. Първият тип проуч-

вания са концентрирани върху по-обща групи – обикновено домакинства или индивиди в конкретна страна, докато вторият тип са проучвания, насочени към по-специфични групи – жени, служители, клиенти на банки, инвеститори, работещи студенти, студенти в колеж, хора, които изучават определен финансов курс, представители на поколението „бейби-бум“, младежи, нискодоходни клиенти на банките, студенти по социални грижи и т.н.

Проучвания на финансовата грамотност сред възрастни

Цялостната картина на проведените в различни страни проучвания на финансовата грамотност сред възрастни показва, че въпреки различията между страните и изследваните групи, като цяло, индивидите имат дефицит на финансова грамотност, която би им помагала да вземат обмислени финансови решения.

Доклад на ОИСР от 2005 г. съдържа данни за висока финансова неграмотност в страни от Европа, Япония и Австралия (OECD, 2005).

В по-скорошно проучване на ОИСР и нейната Международна мрежа за финансово образование (INFE) са изследвани финансовите познания в 14 държави. Резултатите показват, че финансовата неграмотност е широко разпространена в много страни, при това както развити, така и неразвити. Друг резултат е, че ниските равнища на доходи и на образование са директно свързани с ниска финансова грамотност.

Проучванията на детерминантите на финансовата грамотност, в т.ч. на демографски променливи, като пол, образование, опит, доход и т.н., са значителен брой. По отношение на пола например Чен и Волпе показват, че ниските нива на финансова грамотност се наблюдават по-често сред жени, сред хора с малък трудов опит и сред хора на възраст под 30 г. (Chen and Volpe, 1998). Лусарди, Мичъл и Курто установяват, че жените имат по-ниска финансова грамотност от мъжете, както и че познавателните способности и образованието могат да подобрят нивото на грамотност (Lusardi, Mitchell & Curto, 2010). От друга страна, Лъдълъм и кол. (Ludlum et al., 2012) установяват, че финансовата грамотност не варира значително според пола, но варира според притежаването на ценни книжа, заетостта и семейния статус.

В концептуалния модел на настоящото изследване полът е включен като независима променлива, въздействаща върху равнището на финансова грамотност.

По отношение на възрастта проучванията показват, че финансовата грамотност е най-ниска сред най-младите и сред най-възрастните (Lusardi & Mitchell, 2014). Интересно е да се отбележи, че субективната самооценка на възрастните хора за собствената им финансова грамотност е висока въпреки слабите им резултати при обективно оценяване чрез въпроси за финансова грамотност. Финке, Хоу и Хюстън разработват инструмент за измерване на

финансовата грамотност на възрастни хора и потвърждават, че макар действителната финансова грамотност да намалява с времето, увереността на хората в способността им да вземат финансови решения в действителност нараства с възрастта (Finke, Howe & Huston, 2016).

По отношение на образованието проучванията установяват значителни различия във финансовите познания между хората с различна степен на образование. Редица проучвания в САЩ и в други страни показват, че при хората, които нямат висше образование (образование в колеж), е много по-малка вероятността за добро справяне с финансовите концепции (Lusardi & Mitchell, 2011).

Финансовата грамотност варира също според дохода и заетостта. Има доказателства за това, че нископлатените и безработните се справят по-лошо с разбирането на финансовите концепции (Lusardi & Tufano, 2009).

В модела на настоящото изследване доходът – личен и на домакинството, е включен като независима променлива, въздействаща върху равнището на финансова грамотност.

Резултатите от цитираните по-горе проучвания дават основание да се заключи, че във всички изследвани до момента страни могат да се разграничат групи, които се характеризират с по-ниски или с по-високи нива на финансова грамотност. Демографските променливи често са в основата на различаващите се по финансова грамотност групи.

Проучвания на финансовата грамотност сред ученици и студенти

Програмата PISA на ОИСР си поставя за цел оценката на финансовите познания на учениците от горен курс на средно образование. През 2012 г. към изследването на уменията по математика, природни науки и четене е добавен модул за финансова грамотност. Това прави възможно сравняването на 15-годишните ученици в обхванатите страни по тяхната финансова грамотност.

Доколко младите хора разбират финансовите концепции и какво е тяхното ниво на финансова грамотност, са важни съображения при определяне на това как те преодоляват финансовите проблеми и управляват парите (Mandell & Klein, 2009). Резултатите от проучванията сред ученици и студенти по света показват, че като цяло, нивото на финансова грамотност сред младите хора не е високо.

Лусарди, Мичъл и Курто изследват 7138 млади пълнолетни хора и установяват, че само 27% от участниците имат познания за инфлацията, диверсификацията на риска и изчисляването на проста лихва (Lusardi, Mitchell & Curto, 2010).

По отношение на специалността, в която се обучават студентите, се наблюдават различия във финансовата грамотност. Чен и Волпе (Chen & Volpe, 1998) изследват 924 студенти в колеж в 14 американски университета и установяват, че студентите в бизнес и икономически специалности имат по-високо равнище на финансова грамотност.

В модела на настоящото изследване университетът, специалността и дали е изучаван курс по лични финанси, са включени като независими променливи, въздействащи върху равнището на финансова грамотност.

По отношение на образователната степен интерес представлява проучването на Jorgensen (2007) сред студенти в бакалавърска и магистърска степен, което установява, че финансовите познания се увеличават постепенно от студентите първокурсници към студентите магистри. Той установява и че студентите, които са финансово зависими от родителите си, имат по-добри показатели за финансови познания, нагласи към финансите и финансово поведение.

В настоящото изследване образователно-квалификационната степен е включена като независима променлива, въздействаща върху равнището на финансова грамотност.

Проучване сред 2382 студенти от университетите в Луизиана и Джорджия показва, че *семейството* има най-силно въздействие върху финансовото поведение на студентите във връзка с управлението на парите (Cude et al., 2006).

В настоящото изследване отговорността за финансовите решения в домакинството е включена като независима променлива, въздействаща върху равнището на финансова грамотност.

Проучвания на финансовата грамотност в България

Налице е информация за няколко емпирични проучвания, проведени в нашата страна и съдържащи резултати относно финансовата грамотност на различни групи.

Проучване на Световната банка от 2010 г. очертава състоянието на национално равнище и спецификата в отделни целеви групи в пет сфери: доверие във финансовия сектор; информираност при ползване на финансови услуги; финансова грамотност; управление на финансите в домакинството; потребление и интерес към финансови продукти (Alfa Research, 2010). Преобладаващата самооценка на българите за финансовата им грамотност е отрицателна (26,5% определят знанията и уменията си като незадоволителни, а 19,8% твърдят, че изобщо нямат такива). С най-ниска оценка се отличават предимно жителите на най-малките населени места, най-възрастните, но и най-младите, по-ниско образованите, безработните, пенсионерите, както и хората с най-ниски доходи.

Проучване на „ING Застраховане България“ от 2011 г. измерва финансовата грамотност на респондентите и изследва как тя влияе върху нагласите и поведението (ING Insurance Bulgaria, 2011). Равнището на финансова грамотност е измерено чрез отговорите на тринадесет въпроса. Резултатите показват, че 57% от българите имат само базови финансови познания. Средният брой верни отговори е 7,9 от 13. Възрастта, образованието и доходите оказват

влияние върху финансовата грамотност: по-финансово грамотно е активното население, предимно на възраст 30 – 49 г., с висше образование и доходи над средните.

Проучване на „Провидент“ от 2014 г. е фокусирано върху спестяването и ползването на кредити (Provident Financial Bulgaria, 2014). Само 25% от запитаните определят себе си като финансово грамотни, макар че голяма част от тях не познават основни термини. Около половината от тях обаче имат желание да научат повече за това как да управляват парите си.

Проучване на „Джуниър Ачийвмънт“ и NN от 2016 г. има за цел да установи нивото на финансова грамотност на българските ученици. Участниците са от трите етапа – начален, прогимназиален и гимназиален – на средното образование (Junior Achievement Bulgaria, 2016). Въпросите са разделени в четири групи – „Пари“, „Печелене“, „Харчене“ и „Планиране“. Във въпросниците за гимназиален и прогимназиален етап е включена и групата „Финансови продукти и услуги“. Основният извод от това най-мощно до момента в България проучване е, че финансовата грамотност е относително добра, но частична. Знанията на учениците не са добре структурирани и не се наблюдава разбиране на материята. Докато при някои от въпросите немалка част от учениците показват висока финансова грамотност, то по-голям дял демонстрират ниска.

Проучване на „Джуниър Ачийвмънт“ и „Метлайф“ от 2017 г. е посветено на финансовата уязвимост на домакинствата в България. На принципа на стрес тест е измерена устойчивостта на домакинствата в три негативни сценария – непредвиден разход, намаление на доходите и увеличение на разходите (Junior Achievement Bulgaria, 2017). Основният резултат от проучването е, че финансовата уязвимост на домакинствата в България е чувствително по-висока спрямо тази в Европа – 3 от 4 български домакинства са финансово уязвими, докато в Европа този дял е с 33% по-нисък.

Цитираните по-горе проучвания на детерминантите на финансовата грамотност дават основание в настоящото изследване да бъдат издигнати следните хипотези.

X1: Полът на студентите влияе върху финансовата им грамотност

X2: Личният доход на студентите влияе върху финансовата им грамотност

X3: Доходът на домакинството влияе върху финансовата грамотност на студентите

X4: Университетът, в който се обучават студентите, влияе върху финансовата им грамотност

X5: Специалността на студентите не влияе върху финансовата им грамотност

X6: Образователно-квалификационната степен на студентите не влияе върху финансовата им грамотност

X7: Изучаването на курс по управление на личните финанси влияе върху финансовата грамотност на студентите

Х8: Отговорността за финансовите решения в домакинството влияе върху финансовата грамотност на студентите

2.2. Последствия от финансовата грамотност

Множество изследвания са посветени на това как финансовата грамотност на индивидите въздейства върху вземането на финансови решения и финансовото поведение.

Гуизо и Джапели представят доказателства, че финансовата грамотност е основната променлива, въздействаща върху диверсификацията на индивидуалните инвестиции. Проучването им показва, че финансово необразованите хора недооценяват ползите от разнообразяване на инвестициите и свързания с тях риск (Guiso & Jappelli, 2008).

Ван Рой, Лусарди и Алези установяват връзка между финансовата грамотност и участието на пазара на ценни книжа. Обяснявайки липсата на инвестиции в ценни книжа, авторите приемат, че ценните книжа са твърде сложни за разбиране и че само финансово грамотните хора са в състояние да разберат функционирането на този пазар (Van Rooij, Lusardi & Alessi, 2011).

В концептуалния модел на настоящото изследване е включена поведенческа променлива, свързана със спестяването за пенсиониране.

Шахрабани анализира факторите, които въздействат върху намерението за контрол върху личния бюджет сред студенти в Израел (Shahrabani, 2012). Установено е, че намерението за планиране на доходите и разходите зависи от равнището на финансова грамотност, както и от фактори като честота на задлъжняване, равнище на негативните емоции при задлъжняване, равнище на доход.

В модела на настоящото изследване са включени поведенчески променливи, свързани с наличието на бюджет на домакинството, с честотата и начина на контрол на този бюджет.

В други проучвания се доказва, че недостатъчната финансова грамотност е причина за лоши инвестиционни решения (Al-Tamimi & Bin Kalli, 2009), за финансово неудовлетворение (Yoong, See & Baronovich, 2012), за безотговорно поведение при управлението на финансите (Perry & Morris, 2005), за неспособност за вземане на информирани финансови решения (Chen & Volpe, 1998).

В модела на настоящото изследване са включени поведенчески променливи, свързани с наличието на сума за спешни случаи и с поведението при намаляване на доходите.

Връзката между познания за личните финанси и финансово поведение е изследвана не само при възрастни, но и при студенти.

Чен и Волпе изследват връзката между финансови познания и вземане на финансови решения при студенти, макар според тях тази връзка да е доста

неуловима заради изследването на хипотетични финансови решения. Студентите са разделени на две групи – с по-високи и с по-ниски познания за различни аспекти на личните финанси. Студентите с по-добри познания имат по-високи резултати за хипотетичното изразходване на средства, инвестиране и застраховане в сравнение с тези с по-лоши познания. Студентите с по-добри финансови познания е и по-вероятно да следят и контролират финансовите си решения (Chen & Volpe, 1998).

Лъдълъм и кол. изследват студенти в пет различни университета в САЩ и установяват, че равнището на финансова грамотност е тясно свързано с използването на кредитни карти. Предвид високата степен на задлъжнялост на изследваните студенти авторите на проучването говорят открито за безотговорно поведение на студентите, имайки предвид непознаването на лихвените проценти по кредита, приложимите такси, условията при непогасяване на кредита и т.н. (Ludlum et al., 2012).

Едновременно с това резултатите от някои проучвания показват, че въздействието на финансовата грамотност не е еднозначно. Например изследване на Джоунс сред 216 студенти показва, че отсъства връзка между задлъжняването чрез кредитна карта и равнището на финансова грамотност (Jones, 2006). Бордън и кол. също не установяват значима връзка между финансови познания и финансово поведение – било то разумно или рисково (Borden et al., 2008). Проучване на Роб и Шарп от 2009 г. показва, че знанията за личните финанси и използването на кредитна карта са свързани, но противно на първоначалната хипотеза, индивидите с по-висока финансова грамотност показват по-висока задлъжнялост по картата си (Robb & Sharpe, 2009).

Резултатите от цитираните по-горе проучвания относно връзката между нивото на финансова грамотност и финансовото поведение дават основание в настоящото изследване да бъдат издигнати следните хипотези.

X9: Финансовата грамотност влияе върху наличието на бюджет на домакинството

X10: Финансовата грамотност влияе върху честотата на контрол на бюджета

X11: Финансовата грамотност влияе върху начина на контрол на бюджета

X12: Финансовата грамотност влияе върху наличието на сума за спешни случаи

X13: Финансовата грамотност влияе върху поведението при намаляване на дохода

X14: Финансовата грамотност влияе върху спестяването за пенсиониране

Прегледът на литературата за детерминантите на финансовата грамотност и въздействието ѝ върху финансовото поведение, както и наличната информация за емпирични проучвания на финансовата грамотност в България, показ-

ват, че от една страна, тази концепция, макар и дефинирана по различен начин, стои в основата на икономическите решения и поведение на индивида и по този начин въздейства силно върху неговото благосъстояние и качество на живот. От друга страна, в България до момента не са провеждани емпирични проучвания на финансовата грамотност сред студенти въпреки индикативната значимост на тази обществена група.

3. Методология на изследването

3.1. Извадка и метод за събиране на данните

Извадката се състои от 265 студенти от висши училища в България, избрани по случаен начин. Респондентите са основно от икономически специалности, като преобладаващата част са от УНСС (специалност „Маркетинг“, „Администрация и управление“ и „Финанси, счетоводство и контрол“) и ВУЗФ. В проучването са участвали и студенти от неикономически специалности: „Медийна педагогика и художествена комуникация“ и „Технологично предприемачество“ (СУ „Свети Климент Охридски“), „Предучилищна и начална училищна педагогика“ и „Начална училищна педагогика и чужд език“ (РУ „Ангел Кънчев“), „Психология“ (ПУ „Паисий Хилендарски“), „Журналистика и масови комуникации“ (АУБ) и други.

Събирането на данните е извършено чрез онлайн анкета с многостраничен въпросник. Последният е програмиран за самостоятелно попълване в платформа за онлайн проучвания.

3.2. Измерители

Въпросникът съдържа индикатори, разпределени в три блока, посветени съответно на финансовата грамотност, финансовото поведение и демографията на респондентите.

Измерването на финансовата грамотност е извършено чрез скала с 20 въпроса¹⁾. Те попадат в 5 групи: „Доходи, бюджет, финансово бъдеще“ (6 въпроса); „Спестяване“ (4 въпроса); „Кредити“ (4 въпроса); „Жилище“ (3 въпроса); „Карти и разплащания“ (3 въпроса). Възможните отговори на въпросите варират между два и осем, като всички въпроси имат само по един верен отговор.

Финансовото поведение е обхванато чрез шест променливи: наличие на бюджет на домакинството; честота на следене на бюджета; начин на контрол на бюджета; наличие на сума за спешни случаи; поведение при намаляване на дохода; и спестяване за пенсиониране.

Като демографски променливи, описващи респондентите, са използвани: пол; чист личен месечен доход; чист месечен доход на домакинството; университет на респондента; специалност; образователно-квалификационна степен; изучавана дисциплина „Лични финанси“; и отговорност за финансовите решения на домакинството.

3.3. Анализ на данните

Преобразуване на данните

Преди да се пристъпи към анализ на данните от проучването, е направено преобразуване на част от тях. От променливите, съответстващи на двадесетте въпроса за определяне на финансовата грамотност, е създадена нова съставна променлива – „Финансов коефициент“. Тази променлива представлява обобщен измерител на финансовата грамотност на респондента и е изчислена като сума на броя правилни отговори, дадени от него на двадесетте въпроса. Променливата приема стойности от 0 до 20, като 0 означава, че респондентът не е отговорил правилно на нито един въпрос, а 20 означава, че е отговорил правилно на всички въпроси.

Чрез конструирането на променливата „Финансов коефициент“ се постигат две цели. Първата е, че се повишава вероятността новата съставна променлива да отразява по-адекватно и по-пълно равнището на финансова грамотност на респондента. Например по-вероятно е съставната променлива „Финансов коефициент“ да по-адекватен измерител на цялостната финансова грамотност, отколкото която и да е от двадесетте отделни променливи. Втората цел е, че новата съставна променлива се разглежда като измерена на интервална скала, което прави възможно приложението на параметрични методи за анализ на зависимости.

Обработката на данните е извършена чрез SPSS 23. Възприетото критично ниво на значимост при проверка на нулевата хипотеза H_0 е $\alpha = 0,05$ при гаранционна вероятност 95%.

Надеждност на скалата за измерване на финансовата грамотност

Като мярка за вътрешната съгласуваност на въпросите, които формират скалата, е използван коефициентът Алфа на Кронбах. Той се изчислява на базата на средноаритметичните стойности или средните корелации за всеки въпрос от скалата с всеки друг въпрос. Една скала се смята за надеждна, ако стойностите на коефициента Алфа са в интервала 0,70 – 0,90.

Изчисленият коефициент Алфа на Кронбах за стойностите на променливите в настоящото проучване е 0,782. Тази стойност на коефициента попада в препоръчителния интервал и следователно разработената за целите на настоящото проучване скала за измерване на финансовата грамотност има удовлетворителна надеждност и може да бъде използвана.

Валидност на скалата за измерване на финансовата грамотност

Валидността отговаря на въпроса дали наистина конструираната скала за измерване служи за това, за което е предназначена. Установяването на надеждността на скалата не гарантира, че скритата променлива, която измерват въпросите, е наистина скритата променлива, която изследователят желае да

измери и да анализира. На този етап трябва да се покаже каква е конструктивната валидност на новата скала, т.е. да се покаже до каква степен се наблюдава съгласуваност между резултатите от измерването и теорията.

За да се провери конструктивната валидност на анализираната скала за измерване за конкретната извадка, е проведен потвърждаващ факторен анализ. Целта му е да се потвърди, че за анализираната извадка скалата има същата структура, каквато е дефинирана от нейния автор. Ако тя се потвърди, това означава, че скалата е валидна за конкретните данни. В таблица 1 са представени резултатите по отношение на мярката за адекватност на КМО и теста на Бартлет за сферичност.

Таблица 1. Мярка за адекватност на КМО и Тест на Бартлет за сферичност

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy		,895
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	335,715
	df	190
	Sig.	,000

Данните са анализирани по метода на главните компоненти с ротация по метода Варимакс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser). За анализиранията скала получените резултати показват, че тестът на Бартлет за сферичност е статистически значим ($p < 0.001$), а мярката за адекватност (The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) за скалата е 0,895. Резултатите показват, че разработената скала за оценка на финансовата грамотност е валидна за направената извадка ($n=265$) и може да се продължи с използването ѝ.

4. Резултати

4.1. Проверка на хипотезите относно детерминантите на финансовата грамотност

За проверка на хипотезите относно детерминантите на финансовата грамотност (хипотези X1 – X8) е използван дисперсионен анализ.

Въздействие на пола на студентите върху финансовата им грамотност

В анализа по-долу (таблица 2) нулевата хипотеза е, че полът не влияе върху финансовата грамотност, а алтернативната хипотеза е, че полът влияе върху финансовата грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-малък от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.} = 0,039 < \alpha = 0,05$), от което следва, че се отхвърля нулевата хипотеза и се приема за вярна алтернативната, т.е. полът на студентите влияе върху финансовата им грамотност.

Таблица 2. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на пола върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	31,068	1	31,068	4,306	,039
Within Groups	1897,370	263	7,214		
Total	1928,438	264			

Въздействие на личния доход върху финансовата грамотност

В анализа по-долу (таблица 3) нулевата хипотеза е, че личният доход не влияе върху финансовата грамотност, а алтернативната хипотеза е, че личният доход влияе върху финансовата грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-малък от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,047 < \alpha=0,05$), от което следва, че се отхвърля нулевата хипотеза и се приема за вярна алтернативната, т.е. личният доход на студентите влияе върху финансовата им грамотност.

Таблица 3. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на личния доход върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	123,408	9	13,712	1,937	,047
Within Groups	1805,029	255	7,079		
Total	1928,438	264			

Въздействие на дохода на домакинството върху финансовата грамотност на студентите

В анализа по-долу (таблица 4) нулевата хипотеза е, че доходът на домакинството не влияе върху финансовата грамотност, а алтернативната хипотеза е, че доходът на домакинството влияе върху финансовата грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-малък от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,012 < \alpha=0,05$), от което следва, че се отхвърля нулевата хипотеза и се приема за вярна алтернативната, т.е. доходът на домакинството влияе върху финансовата грамотност на студентите.

Таблица 4. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на дохода на домакинството върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	152,249	9	16,917	2,429	,012
Within Groups	1776,188	255	6,965		
Total	1928,438	264			

Въздействие на университета, в който се обучават студентите, върху финансовата им грамотност

В анализа по-долу (таблица 5) нулевата хипотеза е, че университетът не влияе върху финансовата грамотност, а алтернативната хипотеза е, че университетът влияе върху финансовата грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-голям от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,427 > \alpha=0,05$), от което следва, че се отхвърля алтернативната хипотеза и се приема за вярна нулевата, т.е. университетът, в който се обучават студентите, не влияе върху финансовата им грамотност.

Таблица 5. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на университета върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	4,627	1	4,627	,633	,427
Within Groups	1923,810	263	7,315		
Total	1928,438	264			

Въздействие на специалността на студентите върху финансовата им грамотност

В анализа по-долу (таблица 6) нулевата хипотеза е, че специалността на студентите не влияе върху финансовата грамотност, а алтернативната хипотеза е, че специалността на студентите влияе върху финансовата грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-голям от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,125 > \alpha=0,05$), от което следва, че се отхвърля алтернативната хипотеза и се приема за вярна нулевата, т.е. специалността на студентите не влияе върху финансовата им грамотност.

Таблица 6. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на специалността върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	62,833	5	12,567	1,745	,125
Within Groups	1865,605	259	7,203		
Total	1928,438	264			

Въздействие на образователно-квалификационната степен на студентите върху финансовата им грамотност

В анализа по-долу (таблица 7) нулевата хипотеза е, че образователно-квалификационната степен на студентите не влияе върху финансовата грамотност, а алтернативната хипотеза е, че образователно-квалификационната степен на студентите влияе върху финансовата грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-голям от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.} = 0,455 > \alpha = 0,05$), от което следва, че се отхвърля алтернативната хипотеза и се приема за вярна нулевата, т.е. образователно-квалификационната степен на студентите не влияе върху финансовата им грамотност.

Таблица 7. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на образователно-квалификационната степен върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	11,567	2	5,784	,790	,455
Within Groups	1916,871	262	7,316		
Total	1928,438	264			

Въздействие на изучаването на курс по управление на личните финанси от студентите върху финансовата им грамотност

В анализа по-долу (таблица 8) нулевата хипотеза е, че изучаването на курс по управление на личните финанси от студентите не влияе върху финансовата им грамотност, а алтернативната хипотеза е, че изучаването на курс по управление на личните финанси от студентите влияе върху финансовата им

грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-голям от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,145 > \alpha=0,05$), от което следва, че се отхвърля алтернативната хипотеза и се приема за вярна нулевата, т.е. изучаването на курс по управление на личните финанси от студентите не влияе върху финансовата им грамотност.

Таблица 8. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на изучаването на курс по управление на личните финанси върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	15,519	1	15,519	2,134	,145
Within Groups	1912,919	263	7,273		
Total	1928,438	264			

Въздействие на отговорността за финансовите решения в домакинството върху финансовата грамотност на студентите

В анализа по-долу (таблица 9) нулевата хипотеза е, че отговорността за финансовите решения в домакинството не влияе върху финансовата грамотност на студента, а алтернативната хипотеза е, че отговорността за финансовите решения в домакинството влияе върху финансовата грамотност. Полученият коефициент на значимост е по-малък от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,028 < \alpha=0,05$), от което следва, че се отхвърля нулевата хипотеза и се приема за вярна алтернативната, т.е. отговорността за финансовите решения в домакинството влияе върху финансовата грамотност на студентите.

Таблица 9. Резултати от дисперсионния анализ за проверка на въздействието на отговорността за финансовите решения в домакинството върху финансовата грамотност

ANOVA					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	52,173	2	26,086	3,643	,028
Within Groups	1876,265	262	7,161		
Total	1928,438	264			

4.2. Проверка на хипотезите относно въздействието на финансовата грамотност върху финансовото поведение

Въздействие на финансовата грамотност на студентите върху наличието на бюджет на домакинството

Ефектът на равнището на финансова грамотност върху наличието на бюджет на домакинството е изследван чрез логистична регресия. В анализа по-долу (таблица 10) нулевата хипотеза е, че финансовата грамотност на студентите не влияе върху наличието на бюджет на домакинството, а алтернативната хипотеза е, че финансовата грамотност на студентите влияе върху наличието на бюджет на домакинството. Полученият коефициент на значимост е по-голям от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,350 > \alpha=0,05$), от което следва, че се приема за вярна нулевата хипотеза и се отхвърля алтернативната, т.е. финансовата грамотност на студентите (общата оценка от теста) не е статистически значимо свързана с наличието на бюджет на домакинството.

Таблица 10. Резултати от логистичната регресия за проверка на въздействието на финансовата грамотност върху наличието на бюджет на домакинството

Variables not in the Equation

			Score	df	Sig.
Step 0	Variables	Total Assessment	,875	1	,350
	Overall Statistics		,875	1	,350

Variables in the Equation

		B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)	95% C.I. for EXP(B)	
								Lower	Upper
Step 1 ^a	Total Assessment	,046	,049	,872	1	,350	1,047	,951	1,153
	Constant	,216	,566	,145	1	,703	1,241		

a. Variable(s) entered on step 1: TotalAssessment.

Въздействие на финансовата грамотност на студентите върху честотата на контрол на бюджета

Ефектът на равнището на финансова грамотност върху честотата на контрол на бюджета е изследван чрез дискриминантен анализ. Полученият коефициент на значимост (таблица 11) е по-голям от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,528 > \alpha=0,05$), което показва, че общата оценка от теста не е статистически значимо свързана с честотата на контрол на бюджета. Това означава, че финансовата грамотност на студентите не въздейства върху честотата на контрол на бюджета.

Таблица 11. Резултати от дискриминантния анализ за проверка на въздействието на финансовата грамотност върху честотата на контрол на бюджета

Tests of Equality of Group Means					
	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
TotalAssessment	,993	,640	2	176	,528

Въздействие на финансовата грамотност на студентите върху начина на контрол на бюджета

Ефектът на равнището на финансова грамотност върху начина на контрол на бюджета е изследван чрез дискриминантен анализ. Полученият коефициент на значимост (таблица 12) е по-малък от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,005 < \alpha=0,05$), което показва, че общата оценка от теста е статистически значимо свързана с честотата на контрол на бюджета. Това означава, че финансовата грамотност на студентите въздейства върху начина на контрол на бюджета.

Втората част на таблица 12 показва, че коефициентът Ламбда на Уилкс е статистически значим ($\text{Sig.}=0,005 < 0,05$), което показва, че моделът с тази независима променлива е способен статистически значимо да дискриминира различните групи студенти според начина на контрол на бюджета.

Третата част на таблица 12 показва, че въпреки статистическата си значимост този модел обяснява едва 10,24% ($0,320 \cdot 0,320$) от дисперсията в зависимата променлива (начина на контрол на бюджета).

Таблица 12. Резултати от дискриминантния анализ за проверка на въздействието на финансовата грамотност върху начина на контрол на бюджета

Tests of Equality of Group Means

	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
TotalAssessment	,898	3,262	6	172	,005

Wilks' Lambda

Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Chi-square	df	Sig.
1	,898	18,750	6	,005

Eigenvalues

Function	Eigenvalue	% of Variance	Cumulative %	Canonical Correlation
1	,114 ^a	100,0	100,0	,320

a. First 1 canonical discriminant functions were used in the analysis.

Въздействие на финансовата грамотност на студентите върху наличието на сума за спешни случаи

Ефектът на равнището на финансова грамотност върху наличието на сума за спешни случаи е изследван чрез дискриминантен анализ. Полученият коефициент на значимост (таблица 13) е по-голям от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,539 > \alpha=0,05$), което показва, че общата оценка от теста не е статистически значимо свързана с наличието на сума за спешни случаи. Това означава, че финансовата грамотност на студентите не въздейства върху наличието на сума за спешни случаи.

Таблица 13. Резултати от дискриминантния анализ за проверка на въздействието на финансовата грамотност върху наличието на сума за спешни случаи

Tests of Equality of Group Means					
	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
TotalAssessment	,970	,885	9	255	,539

Въздействие на финансовата грамотност на студентите върху поведението при намаляване на дохода

Ефектът на равнището на финансова грамотност върху поведението при намаляване на дохода е изследван чрез дискриминантен анализ. Полученият коефициент на значимост (таблица 14) е по-малък от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.}=0,008 < \alpha=0,05$), което показва, че общата оценка от теста е статистически значимо свързана с поведението при намаляване на дохода. Това означава, че финансовата грамотност на студентите въздейства върху поведението при намаляване на дохода.

Втората част на таблица 14 показва, че коефициентът Ламбда на Уилкс е статистически значим ($\text{Sig.}=0,008 < 0,05$), което означава, че моделът с тази независима променлива е способен статистически значимо да дискриминира различните групи студенти според поведението при намаляване на дохода.

Третата част на таблица 14 показва, че въпреки статистическата си значимост този модел обяснява 11,49% ($0,339 \cdot 0,339$) от дисперсията в зависимата променлива (поведението при намаляване на дохода).

Таблица 14. Резултати от дискриминантния анализ за проверка на въздействието на финансовата грамотност върху поведението при намаляване на дохода

Tests of Equality of Group Means					
	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
TotalAssessment	,885	2,151	15	249	,008

Wilks' Lambda

Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Chi-square	df	Sig.
1	,885	31,126	15	,008

Eigenvalues

Function	Eigenvalue	% of Variance	Cumulative %	Canonical Correlation
1	.130a	100,0	100,0	,339

a. First 1 canonical discriminant functions were used in the analysis.

Въздействие на финансовата грамотност на студентите върху спестяването за пенсиониране

Ефектът на равнището на финансова грамотност върху спестяването за пенсиониране е изследван чрез дискриминантен анализ. Полученият коефициент на значимост (таблица 15) е по-малък от възприетото критично ниво на значимост ($\text{Sig.} = 0,047 < \alpha = 0,05$), което показва, че общата оценка от теста е статистически значимо свързана със спестяването за пенсиониране. Това означава, че финансовата грамотност на студентите въздейства върху спестяването за пенсиониране.

Втората част на таблица 15 показва, че коефициентът Ламбда на Уилкс е статистически значим ($\text{Sig.} = 0,047 < 0,05$), което означава, че моделът с тази независима променлива е способен статистически значимо да дискриминира различните групи студенти според спестяването за пенсиониране.

Третата част на таблица 15 показва, че въпреки статистическата си значимост този модел обяснява едва 2,3% ($0,152 * 0,152$) от дисперсията в зависимата променлива (спестяването за пенсиониране).

Таблица 15. Резултати от дискриминантния анализ за проверка на въздействието на финансовата грамотност върху спестяването за пенсиониране

Tests of Equality of Group Means

	Wilks' Lambda	F	df1	df2	Sig.
TotalAssessment	,977	3,087	2	262	,047

Wilks' Lambda

Test of Function(s)	Wilks' Lambda	Chi-square	df	Sig.
1	,977	6,102	2	,047

Eigenvalues

Function	Eigenvalue	% of Variance	Cumulative %	Canonical Correlation
1	.024a	100,0	100,0	,152

a. First 1 canonical discriminant functions were used in the analysis.

5. Заключение и насоки за бъдещи изследвания

В статията е изследвано въздействието на независими променливи върху равнището на финансова грамотност на студенти от български университети. Получените резултати показват, че полът на студентите влияе върху финансовата им грамотност (мъжете имат по-висока финансова грамотност от жените); личният доход на студентите влияе върху финансовата им грамотност (студентите с по-висок личен доход имат по-висока финансова грамотност); доходът на домакинството на студента влияе върху финансовата му грамотност (студентите с по-висок доход на домакинството имат по-висока финансова грамотност); както и че отговорността за финансовите решения в домакинството влияе върху финансовата грамотност (отговорните за финансовите решения в домакинството си студенти имат по-висока финансова грамотност). Тези резултати са в съзвучие с установеното от проучвания на студенти в други страни.

Настоящото проучване показва, че специалността на студента, образователно-квалификационната степен, в която се обучава, и университетът не влияят върху равнището на финансовата му грамотност. Тези резултати са в разрез с цитираните в литературния обзор проучвания, според които специалността, университетът и образователната степен въздействат върху равнището на знания и умения за управление на финансите.

Един от изненадващите резултати на настоящото изследване е, че изучаването на курс по управление на личните финанси не показва статистически значимо въздействие върху финансовата грамотност на студентите. Не се потвърждават предварителните очаквания, че студентите, изучавали курс по лични финанси, имат по-висока финансова грамотност. Причините за този резултат трябва да се изследват допълнително.

В настоящата статия е изследвано и предположението, че равнището на финансова грамотност въздейства върху финансовото поведение на студентите. Резултатите на проучването не потвърждават допускането, че финансовата грамотност въздейства върху наличието на бюджет на домакинството, честотата на неговия контрол и наличието на сума за спешни случаи. Тези резултати са в разрез с установеното в предишни проучвания в различни страни на света.

Едновременно с това резултатите показват, че финансовата грамотност на студентите влияе върху поведението при намаляване на дохода и върху

спестяването за пенсиониране, които представляват два важни поведенчески аспекта на управлението на личните финанси.

Могат да се посочат три възможни насоки за бъдещи изследвания на финансовата грамотност на студенти в България.

Първо, от допълнително изследване и обяснение се нуждае обстоятелството, че изучаването на курс по управление на личните финанси не влияе върху финансовата грамотност на студентите, т.е. че изучавалите курс по лични финанси нямат по-висока финансова грамотност от останалите студенти.

Второ, разработеният и валидиран в настоящото проучване изследователски инструмент може да се използва за репликиране на изследването сред студенти от други университети в страната с цел проследяване на изменения във факторите, които въздействат върху равнището на финансова грамотност, и във влиянието на финансовата грамотност върху различни аспекти на финансовото поведение на студентите.

Трето, с помощта на изследователския инструмент могат да се провеждат международни сравнителни изследвания и да се проучват специфики в равнището на финансова грамотност на студенти от различни страни.

БЕЛЕЖКИ

1. Въпросникът на проучването е на разположение при поискване от автора.

REFERENCES

- Alfa Research. (2010). *Research on financial literacy. Report on the main research findings, prepared for the World Bank*. Sofia [In Bulgarian].
- Atkinson, A. & Messy, F. A. (2012). Measuring Financial Literacy: Results of the OECD/International Network on Financial Education (INFE) pilot study. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, (15), 1.
- Borden, L. M., Lee, S. A., Serido, J. & Collins, D. (2008). Changing college students' financial knowledge, attitudes, and behavior through seminar participation. *Journal of family and economic issues*, 29(1), 23 – 40.
- Chen, H. & Volpe, R. P. (1998). An analysis of personal financial literacy among college students. *Financial services review*, 7(2), 107 – 128.
- Cude, B., Lawrence, F., Lyons, A., Metzger, K., LeJeune, E., Marks, L. & Machtmes, K. (2006). College students and financial literacy: What they know and what we need to learn. *Proceedings of the Eastern Family Economics and Resource Management Association*, 102(9), 106 – 109.

- Danes, S. M. & Haberman, H. (2007). Teen financial knowledge, self-efficacy, and behavior: A gendered view. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 18(2).
- Finke, M. S., Howe, J. S. & Huston, S. J. (2016). Old age and the decline in financial literacy. *Management Science*, 63(1), 213 – 230.
- Gale, W. G., & Levine, R. (2010). *Financial literacy: What works? How could it be more effective?*
- Grohmann, A., Klühs, T. & Menkhoff, L. (2018). Does financial literacy improve financial inclusion? Cross country evidence. *World Development*, 111, 84 – 96.
- Guiso, L. & Jappelli, T. (2008). *Financial Literacy and Portfolio Diversification*, European University Institute. Economics Working Papers.
- Al-Tamimi, H. A. & Anood Bin Kalli, A. (2009). Financial literacy and investment decisions of UAE investors. *The Journal of Risk Finance*, 10(5), 500 – 516.
- Howlett, E., Kees, J. & Kemp, E. (2008). The role of self-regulation, future orientation, and financial knowledge in long-term financial decisions. *Journal of Consumer Affairs*, 42(2), 223 – 242.
- Huston, S. J. (2010). Measuring financial literacy. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 296 – 316.
- ING Insurance Bulgaria. (2011). *Financial literacy and behavior: Bulgaria and the world*. Sofia, 2011 [In Bulgarian].
- Jones, J. (2006). College students' knowledge and use of credit. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 16(2).
- Jorgensen, B. L. (2007). *Financial literacy of college students: Parental and peer influences* (Doctoral dissertation, Virginia Tech).
- Junior Achievement Bulgaria. (2017). Financial vulnerability of households in Bulgaria. Sofia, 2017 [In Bulgarian].
- Junior Achievement Bulgaria. (2016). *Research on the level of financial literacy of Bulgarian students*. Sofia, 2016 [In Bulgarian].
- Ludlum, M., Tilker, K., Ritter, D., Cowart, T. W., Xu, W., & Smith, B. C. (2012). Financial literacy and credit cards: A multi-campus survey.
- Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of Consumer Affairs*, 49(3), 639 – 659.
- Lusardi, A. & Mitchell, O. S. (2011). Financial literacy around the world: An overview. *Journal of Pension Economics & Finance*, 10(4), 497 – 508.
- Lusardi, A. & Mitchell, O. S. (2014). The economic importance of financial literacy: Theory and evidence. *Journal of Economic Literature*, 52(1), 5 – 44.

- Lusardi, A., & P. Tufano. (2009). *Debt Literacy, Financial Experiences, and Overindebtedness*. National Bureau of Economic Research Working Paper 14808.
- Lusardi, A., Mitchell, O. S. & Curto, V. (2010). Financial literacy among the young. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 358 – 380.
- Mandell, L. & Klein, L. S. (2009). The impact of financial literacy education on subsequent financial behavior. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).
- Netseva-Porcheva, T. (2012). Services Marketing. In: Jelev, S., Mladenova, G. (Eds.), *Marketing*. Sofia: Publishing House – UNWE, pp. 486 – 519 [In Bulgarian].
- OECD. (2005). *Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies*. Paris and Washington, D.C.: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- OECD. (2014). *PISA 2012 Results: Students and Money (Volume VI): Financial Literacy Skills for the 21st Century*. PISA, OECD Publishing. 2014.
- Perry, V. G. & Morris, M. D. (2005). Who is in control? The role of self-perception, knowledge, and income in explaining consumer financial Behavior. *Journal of Consumer Affairs*, 39(2), 299 – 313.
- Provident Financial Bulgaria. (2014). *Financial literacy of Bulgarians*. Sofia, 2014 [In Bulgarian].
- Robb, C. A. & Sharpe, D. L. (2009). Effect of personal financial knowledge on college students' credit card behavior. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).
- Servon, L. J. & Kaestner, R. (2008). Consumer financial literacy and the impact of online banking on the financial behavior of lower-income bank customers. *Journal of Consumer Affairs*, 42(2), 271 – 305.
- Shahrabani, S. (2012). The effect of financial literacy and emotions on intent to control personal budget: A study among Israeli college students. *International Journal of Economics and Finance*, 4(9), 156 – 163.
- Stolper, O. A. & Walter, A. (2017). Financial literacy, financial advice, and financial behavior. *Journal of Business Economics*, 87(5), 581 – 643.
- Van Rooij, M., Lusardi, A. & Alessie, R. (2011). Financial literacy and stock market participation. *Journal of Financial Economics*, 101(2), 449 – 472.
- Vitt, L. A., Anderson, C., Kent, J., Lyter, D. M., Siegenthaler, J. K. & Ward, J. (2000). *Personal finance and the rush to competence: Financial literacy education in the US*. Institute for Socio-Financial Studies Working Paper.
- Yoong, F. J., See, B. L. & Baronovich, D. L. (2012). Financial literacy key to retirement planning in Malaysia. *J. Mgmt. & Sustainability*, 2, 75.

FINANCIAL LITERACY AND FINANCIAL BEHAVIOR OF BULGARIAN STUDENTS

Abstract. Participation of individuals in the economic and social life also depends on their ability to understand the basic financial concepts. Knowledge and skills in managing personal finances are becoming increasingly important under the influence of many trends, with the problem of young people's financial literacy being particularly relevant. The article presents the results of an empirical study of the financial literacy of Bulgarian students. The study's findings reveal the impact of several variables, such as gender, income, specialty, educational level, etc., on the level of financial literacy of students, as well as the impact of financial literacy on students' financial behavior, manifested through decisions on budget availability and control, on the availability of an emergency amount, on actions in case of income reduction, on retirement savings, etc.

Keywords: financial literacy; financial behavior; personal finances; empirical study; students

✉ **Dr. Krasimir Marinov, Assoc. Prof.**

<https://publons.com/researcher/2932376/krasimir-marinov/>

Department of Marketing and Strategic Planning

University of National and World Economy (UNWE)

1700 Sofia, Bulgaria

E-mail: kmarinov@unwe.bg